

PEDAGOGIKA, PSIXOLOGIYA VA METODIKA

VOYAGA YETMAGANLAR JINOYATCHILIGINING IJTIMOIIY- PSIXOLOGIK OMILLARI

Kurbonova Dilfuza Samiyevna, Buxoro Psixologiya va Xorijiy tillar instituti talabasi
Kurbanovadilya80@gmail.com

Annotatsiya: Ma'lumki, insonning ma'naviy olami va xulq-atvoriga u yashayotgan muhit va shart-sharoitlari doimiy ravishda ta'sir etib turadi. Uning ayrimlari kishiga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatsa, ayrimlari bilvosita tarzda ta'sir qiladi. Biz ushbu bolalar va o'smirlarda jinoyatchilik xulqining kelib chiqishiga ta'sir ko'rsatuvchi ijtimoiy-psixologik omillarni tahlil qilishni o'z oldimizga maqsad qilib oldik.

Kalit so'zlar: makro va mikromuhit, katanamnistik tahlil metodi. bosqinchilik, zo'ravonlik, moddiy-tovar boyliklar, tovlamachilik, firibgarlik.

Abstract: It is known that the spiritual world and human behavior are constantly influenced by the environment and conditions in which he lives. Some of them affect a person directly, and some indirectly. Our goal was to analyze the socio-psychological factors influencing the occurrence of criminal behavior in these children and adolescents.

Key words: macro-and microenvironment, method of catanamic analysis. invasion, violence, material wealth, extortion, fraud.

Аннотация: Известно, что духовный мир и поведение человека постоянно влияют окружающая среда и условия, в которых он живет. Некоторые из них влияют на человека напрямую, а некоторые косвенно. Нашей целью было проанализировать социально-психологические факторы, влияющие на возникновение преступного поведения у этих детей и подростков.

Ключевые слова: макро- и микросреда, метод катанамистического анализа. вторжение, насилие, материальные блага, вымогательство, мошенничество.

Jinoyatchilik xulqining ijtimoiy-psixologik omillari deganda, eng avvalo makro va mikromuhit deb nomlangan ikki katta tushunchalarga izoh berib o'tish lozim bo'ladi. Jinoyatchilikning psixologik omillari esa jinoyatchi shaxsining individual-psixologik va yosh davri xususiyatlari jamlanmasi ma'nosida talqin qilinadi.

Makromuhit, ya'ni katta ijtimoiy qatlamdagi munosabatlar, xususan jamiyatning iqtisodiy munosabatlari, siyosiy xokimiyatning tashkil etilishi, jamiyatdagi siyosiy vaziyat, ijtimoiy ongning shakllari hamda kishilarning katta guruhlari hisoblangan millat, siyosiy partiyalar, harakatlar, ijtimoiy va professional guruhlar va boshqalar asosida tashkil topadi. Mikromuhit esa shaxsga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir qiluvchi, ya'ni insonni qurshab olgan muhitni, uning oilaviy muhitini, mehnat faoliyati, shart-sharoitlari, xizmat ko'rsatishi va dam

olishini hamda u faoliyat ko'rsatayotgan mehnat jamoasi va turli xil ehtiyojlarni qondirish yo'lidagi muomala munosabatlarni qamrab oladi.

Makromuhitning jinoyatchilik xulqining lib chiqishiga ta'siri to'g'risida gapirilganda avvalo jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoit, kishining turmush tarzi, ijtimoiy mavqei, jamiyatda tutgan o'rni to'g'risida to'xtalib o'tish lozim bo'ladi.

Jamiyatning iqtisodiy inqirozi kishilarning turmush tarziga, hayot kechirishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bu kishilarni jamiyatda o'z o'rni, hayotini saqlab qolish uchun turli xil g'ayriijtimoiy xatti-harakatlarni bajarishga undaydi. Oqibatda bunday jamiyatda qonunning ustuvorligi yo'qoladi, turli xil qonunbuzarliklar, jumladan o'g'irlik, bosqinchilik, zo'ravonlik kabi jinoyatlar avjiga chiqadi. Mamlakatda siyosiy beqarorlikning hukm surishi, muayyan mafkura va g'oyaning yo'qligi ham turli xil qonunbuzarlikning kelib chiqishiga imkoniyat yaratadi.

Biz quyida bolalar va o'smirlarda jinoyatchilik xulqining kelib chiqishiga ta'sir ko'rsatuvchi ana shunday ijtimoiy- psixologik omillar xususida fikr yuritib o'tmoqchimiz.

Voyaga yetmaganlar jinoyatchiligini ijtimoiy-psixologik jihatdan o'rganish maqsadida tadqiqotimizda bolalar va o'smirlar tomonidan sodir etilgan jinoyatlarning statistik ma'lumotlari katanamnistik tahlil metodi orqali o'rganildi hamda sodir etilgan jinoiy harakatlarning ijtimoiy - psixologik omillari tahlil qilindi.

Tadqiqotimizda voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining ijtimoiy-psixologik omillarini o'rganishda hamda ular tomonidan sodir etilgan jinoiy xatti-harakat va jinoyatchi shaxsi o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganishga alohida e'tibor qaratildi. Chunki, jinoiy harakat va jinoyatchi shaxsi o'rtasidagi bog'liqlikni ochib berish jinoyatchilikning ijtimoiy-psixologik omillarini izohlashda muhim hisoblanadi. Bunda biz quyidagi prinsiplarga ko'ra tadqiqot ishlarini olib bordik. Birinchidan, jinoiy harakatning kelib chiqishidan tortib, uning amalga oshirilishi, maqsad va oqibatlari kompleks tarzda o'rganildi. Ikkinchidan esa, jinoyatchi shaxsi va uning psixologik, yosh xususiyatlari tahlil qilindi. Natijada jinoiy harakat va voyaga yetmagan jinoyatchi shaxsi xususiyatlari hamda ular o'rtasidagi bog'liq jihatlar haqida muayyan ma'lumotlar olishga erishildi. Ushbu tamoyilga ko'ra, biz dastlab voyaga yetmaganlar jinoyatchiligiga xarakteristika berishga harakat qilamiz.

Tadqiqotimiz natijalari va statistik ma'lumotlarning ko'rsatishicha, voyaga yetmaganlar jinoyatchiligi kattalar jinoyatchiligidan ijtimoiy xavflilik jihatidan kam xavfliligi bilan ajralib turadi. Ular tomonidan sodir etilgan jinoiy harakatning asosiy qismi, ya'ni 36,20 % o'g'irlik va bezorilik jinoyatlarini tashkil qiladi. Shuningdek, ular tomonidan ba'zan bosqinchilik, zo'ravonlik jinoyatlari (21,12%) ya'ni kishilarning sumkalarini qo'ldan tortib olib qochish, bosh kiyimini olib qochish, qo'rqitib pulini olib qo'yish kabi jinoyatlar ham sodir etilayotganligi kuzatildi. Juda kam darajadagi jinoyatlar davlat va mulkdorlar mulkini o'g'irlash bilan bog'liqdir. Bunda bolalar va o'smirlarning asosan moddiy-tovar boyliklarni, ya'ni shirinliklar, mevalar, tamaki va spirtli mahsulotlar, radio va teleapparaturalar, soat va

fotoapparatlar, texnik asbob-anjomlar va boshqalarni o'g'irlaganliklari kuzatiladi. Ushbulardan kelib chiqib aytish mumkinki, bolalar va o'smirlarning jinoiy harakatlarida ularning yosh xususiyatlari aks etishligi tufayli, texnik asbob-ukunalarga nisbatan qiziqishlarning ustunligi, jinoiy harakatlari mazmunida aynan shu predmetlarga bog'liq bo'lgan jinoiy harakatlar sodir etilgan.

Voyaga yetmaganlar tomonidan sodir etilayotgan o'g'irlik jinoyatining tahlili shuni ko'rsatadiki, sodir etilgan o'g'irlikning uchdan bir qismi unchalik katta bo'lmagan pul o'g'irliklariga to'g'ri keladi. Bolalar va o'smirlar tomonidan sodir etilgan o'g'irlikning kattalar o'g'irliklaridan farqli tomoni shundaki, ularning o'g'irliklari har doim ham g'arazli maqsadlarga bo'ysungan bo'lmaydi hamda ularning jinoiy harakatlari mazmunida u yoki bu ko'rinishdagi arziyas ehtiyojlarni qondirish yotadi.

Bolalar va o'smirlar tomonidan sodir etilgan jinoiy harakatlar orasida ikkinchi ko'rsatgichni (21,12 %) bezorilik jinoyati tashkil qiladi. Bezorilik jinoyati ko'rsatkichi bir qator tadqiqotchilarning (N.P.Grabovskaya (1969), A.A. Gersenzonlarning (1970) ta'kidlashlaricha, voyaga yetmaganlar jinoyatchiligi umumiy ko'rsatgichining taxminan 15-30 % ini tashkil qiladi. Bizning tadqiqotimizda esa bu ko'rsatgich voyaga yetmaganlar umumiy jinoyatchiligining 24,30 foiziga teng bo'ldi.

Bezorilik jinoyati bolalar va o'smirlar tomonidan urush-janjal, bolalarni kaltaklash, tan jarohati yetkazish, mushtlashish va boshqa ko'rinishlarda amalga oshirilganligining guvohi bo'lamiz. Voyaga yetmaganlar tomonidan sodir etilgan bezorilik harakatlari kattalarning bezoriliklaridan ko'chalarda, parklarda, o'yingohlarda, kinoteatrlarda amalga oshirilganligi bilan farqlanadi. Kattalar tomonidan sodir etilgan bezoriliklar esa asosan xonadonlarda, hovlilarda amalga oshirilishi kuzatiladi.

Kuzatishlarimizga qaraganda, voyaga yetmaganlarning bezoriliklari ko'pincha o'zini ko'rsatish va ermak, ovo'nchoq sifatida, tengdoshlarini kuldirish, qiliqlar ko'rsatish ma'nosida sodir etiladi. O'smirning bu xildagi xatti-harakatlari ba'zan jamiyatga, kishilarga jiddiy putur yetkazishi va jinoiy harakatga aylanishi mumkin.

Shaxsga tajovuz qilish jinoyatchiligi orasida voyaga yetmaganlarning nomusga tegish jinoiy harakatlarini alohida ko'rsatib o'tish lozim. Kuzatishlarimizdan ma'lum bo'lishicha, o'smirlar tomonidan bunday jinoiy harakatlar mastlik holatida, guruhiy ko'rinishda amalga oshiriladi. Bunday jinoyatlarning o'ziga xos jihatlaridan biri hech qachon o'ziga yaxshi tanish bo'lgan xotin-qizlarda amalga oshirmasligidir. Ya'ni, bunday jinoyatlar asosan notanish, davraga yangi taklif etilgan yoki ko'cha-ko'yda uchratib qolgan xotin - qizlarda sodir etiladi.

Voyaga yetmaganlarning bunday jinoiy harakatlarini tahlil qilganimizda, ular nafaqat jinsiy ehtiyojni qondirish, balki jinsiy tarbiya borasida yo'l qo'yilgan kamchiliklar tufayli sodir etilayotganligining guvohi bo'lamiz. Bunday bolalar va o'smirlar oilada jinsiy tarbiya borasida yetarlicha tarbiya ko'rmaganliklari bilan ajralib turadilar. Ayrim o'smirlar o'zining bunday harakatlarini «erkak sifatida yetilganliklari» ni ko'rsatish, namoyish etish

ma'nosida ham sodir etayotganliklari kuzatiladi.

Bolalar va o'smirlar tomonidan garchand kam darajada bo'lsada tovlamachilik, firibgarlik jinoyatlari ham sodir etilgandir (7,0%). Bunday jinoiy harakatlar ko'pincha noto'liq oilalarda yoki ota-onasiz tarbiyalangan bolalar va o'smirlar tomonidan amalga oshirilganligi kuzatildi. Shuningdek, bunday jinoyatlar kattalarning ishtirokida ularning ta'siri, yo'l-yo'riqlari asosida sodir etilayotganligining ham guvohi bo'lamiz. Bolalar va o'smirlar o'rtasida qanday jinoyat turlarining keng tarqalayotganligidan qat'iy nazar ularda yosh davri xususiyatlarining ta'siri, o'rni mavjudligini ko'ramiz.

Voyaga yetmaganlar jinoyatchiligi kattalar jinoyatchiligi bilan taqqoslanganda ularning tor doira va mazmunga ega ekanligi, ya'ni jinoiy harakat mazmuni moddiy - tovar boylıklariga yo'naltirilganligi hamda turli xil mayda bezoriliklar bilan chegaralanayotganligi kuzatiladi. Shuningdek, bunday voyaga yetmaganlar jinoyatchiligi xiyla-nayranglardan, mug'ombirlik va ayyorliklaridan holi ekanligi hamda oddiy, sodda usullar orqali amalga oshirilyotganligi bilan ham xarakterlidir. Jinoiy harakatni amalga oshirish usullarining sodda va oddiyliги bunday jinoyatlar bevosita voyaga yetmagan jinoyatchi tomonidan amalga oshirilganligidan dalolat beradi.

Jinoiy xatti-harakat va jinoyatchi shaxsining bir-biriga bog'liq holda o'rganilishi va tushunilishi tabiiy hol albatta. Chunki, bunday yondashuvsiz jinoiy harakatni tahlil qilish, uning sodir etilish mexanizmini o'rganish mumkin bo'lmas edi.

Jinoyatchilik xulqi insonning boshqa xulq-atvori singari ikki xil belgining namoyon bo'lishi orqali ifodalanadi. Ya'ni, sub'ektiv motivlar, maqsad va yo'nalishlar, e'tiqod va g'oya hamda sub'ektiv jismoniy sayi-harakatlar natijasida jinoiy harakat sodir etiladi. Jinoiy harakatlarning ijtimoiy xavfli tus olishi jinoiy harakatning eng avvalo shaxs ichki psixologik qayta ishlov pog'onasidan o'tganligiga bog'liq bo'ladi. Shuning uchun jinoyatni sodir etishda o'smir o'y-fikr qiladi, amalga oshirish usullarini ishlab chiqadi. Shaxsning jinoyatni amalga oshirishi kerakligini hal etishi psixologik mazmunga ko'ra, niyat va istak orqali bajariladi. Jinoiy harakatni qasddan, oldindan o'ylangan niyat asosida sodir etilishi shaxsni o'z jinoiy harakati xarakteri va oqibatlarini anglab yetganlik holatiga olib keladi. Natijada oldindan o'ylangan niyat, ma'lum g'arazli maqsadlar asosida jinoyat sodir etiladi. Bolalar va o'smirlar jinoyatchiligida esa ko'pincha aynan oldindan o'ylangan niyatlar, g'arazli maqsadlar to'la qonli aks etmaydi. Aksincha, ular o'z jinoiy harakatlarining mazmun va oqibatlarini to'laqonli anglab yetmasdan, to'satdan, dab-durustdan yuzaga kelgan vaziyatlar tufayli jinoyatni sodir etadilar. Aytish mumkinki, aynan ushbu xususiyatlar bolalar va o'smirlar jinoyatchiligining kattalar jinoyatchiligidan farqlanuvchi eng asosiy belgilaridandir. Bu xususiyat yuqorida ta'kidlaganimizdek, voyaga yetmaganlar jinoyatchilining ijtimoiy xavflilik darajasining pasayishiga olib keladi. Ammo voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining barchasini ham ijtimoiy jihatdan xavfli emas deb bo'lmaydi. Jinoyatchilik ko'chasiga to'la kirib ketgan, jinoyatchilik xulqi patologik tus olgan voyaga yetmaganlarning jinoiy harakatlari hamda kattalar bilan hamkorlikda sodir etiladigan jinoiy

harakatlar ijtimoiy xavfli hisoblanadi. Ba'zan esa voyaga yetmagan shaxs o'z jinoiy xatti-harakatlarining oqibatini anglab yetmagan holda ijtimoiy xavfli, ya'ni birovning sog'ligiga va hayotiga jiddiy zarar yetkazishi, bilmagan va anglab yetmagan holda turli xil guruhlariga, jumladan diniy oqimlarga ham kirib qolishi mumkin.

Kuzatishlarimizdan ma'lum bo'lishicha, ko'pincha voyaga yetmaganlar jinoyatchiligi yashash joyi va yaqin atrofdagi mahallalarda sodir etiladi. Shuning uchun voyaga yetmaganlar jinoyatchiligi ular yashayotgan joyning kriminologik muhitiga ham bog'liq bo'ladi. Ya'ni, voyaga yetmagan o'smir yashayotgan joyda ilgari sudlangan katta yoshli kishilar yoki hulq og'ushiga ega bo'lgan bolalar va o'smirlarning yashashligi, bolalar va o'smirlarda jinoyatchilik xulqining kelib chiqishi uchun qulay muhit yaratadi.

Voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining deyarli teng yarmi tungi soat 22-23 lardan keyin sodir etilayotganligi kuzatiladi. Bu aynan shu vaqt oralig'ida bolalar va o'smirlarning ot-onalar va kattalar nazoratidan, e'tiboridan chetda qolishligi holatiga bog'liqdir.

Voyaga yetmaganlar jinoiy harakatlarining psixologik tahlilidan ma'lum bo'lishicha, ulardagi jinoyatchilik xulqi nafaqat tashqi omillar, vaziyatlar ta'siri tufayli balki, o'smirning ichki psixologik xususiyatlariga, holatiga, dunyoqarashiga, yo'nalishi va e'tiqodiga bog'liq bo'ladi. Shu boisdan o'z davrida tadqiqotchi V.N.Kudryavsev shunday deb ta'kidlagan edi: "Jinoyatchilik xulqi makon va zamonda shakllanadi, u o'z mazmuniga nafaqat tashqi muhit ta'sirlarini, balki shaxsning ichki psixologik jarayoni xarakterini ham qamrab oladi".

Bugungi kunda voyaga yetmaganlar o'rtasidagi jinoyatchilik hodisasi jamiyat va davlat oldida turgan dolzarb muammolardan biri ekanligi uni oldini olish ishlari davlat siyosati darajasiga ko'tarilganligi hamda hukumat miqyosida e'tibor qaratilayotganligi bilan izohlanadi.

Buning asosiy sababi voyaga yetmaganlar jinoyatchiligi bevosita shaxs, jamiyat va davlat manfaatlariga ta'sir ko'rsatuvchi omillardan biri ekanligi bilan izohlanadi. Darhaqiqat, yurtboshimiz ta'kidlab o'tganlaridek: "qanchalik qayg'uli tuyulmasinki, jinoyatchilik hamma mamlakatlarda va hamma davrlarda bo'lgan. Biroq o'tish davrida uning mazmuni faqat jinoiy qilmish doirasi bilangina cheklanib qolmaydi"³.

Bizga ma'lumki, Sobiq Ittifoq davrida voyaga yetmaganlar jinoyatchiligini oldini olish va unga qarshi kurashishga yetarli darajada e'tibor bo'lsa ham ammo jinoyat qonunidagi bunday jinoyatchilikning oldini olishga qaratilgan normalar shu vaqtgacha biror marta ham tizimlashtirilgan holda, hozirgi jinoyat kodeksimizdek alohida bir bo'limda berilmagan edi. Unga ko'rsatilgan normalar jinoiy javobgarlikni umumiy qoidalarini o'z ichiga olish bilan birga, voyaga yetmaganlar tomonidan jinoyat sodir etilganda ularga nisbatan jazo turlarining ancha takomillashganligi, sud ularga jazo tayinlashda o'smirning ruhiy rivojlanganlik darajasi, turmush sharoiti va tarbiyasini, sog'lig'ini, sodir etgan jinoyatining sabablarini, katta yoshdagi kishilar va vaziyatning jinoyat sodir etilishdagi o'rnini e'tiborga olib, javobgarlik yoki jazodan ozod qilishda unga nisbatan davlatimiz tomonidan beriladigan bir qancha yengilliklarda ifodalanadi.

O'zbekiston Respublikasida voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining oldini olish muammosini hal etish maqsadida kelajak avlodni tarbiyalashga mas'ul bo'lgan davlat va nodavlat idoralar faoliyati hukumat tomonidan muvofiqlashtirilgan holda tashkil etilgan. Ushbu holat mamlakatimizda voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining oldini olish ishlari kompleks tarzda tashkil etilganligini ko'rsatadi.

Umuman olganda, mamlakatimizdayildan-yilga yosh avlodni barkamol qilib tarbiyalash, ular o'rtasida turli xil salbiy ko'rinishlarni oldini olish ishlari mukammalashib borayotganligini ko'rish mumkin. Ya'ni, 2008-yilning "Yoshlar- yili" deb e'lon qilinishi hamda shu-yilning 7-yanvarida "Bola huquqlarining kafolatlari to'g'risida"gi qonuni hamda 2010-yil 29-sentyabrdagi "*Voyaga yetmaganlar o'rtasida nazoratsizlik va huquqbuzarlikning profilaktikasi to'g'risida*"gi O'RQ-262-sonli qonuni qabul qilinishi soxada olib borilayotgan ishlarni yanada yaxshilashga xissa qushadi.

Shu o'rinda, jinoyatchilik va voyaga yetmaganlar tushunchalariga, ularning o'zaro bog'liqligi kabi masalalarga e'tibor qaratish maqsadga muvofiqdir.

Yuridik adabiyotlarda qayd etilishicha, jinoyatchilik - kishilik jamiyatida mavjud bo'ladigan o'zining qonuniyatlariga, sifat va miqdor tavsifiga ega bo'lgan, jamiyat va kishilar uchun salbiy oqibatlar keltirib chiqaradigan va uning ustidan davlat va jamiyatning maxsus nazorat choralarini o'rnatishni talab qiladigan salbiy ijtimoiy, huquqiy hodisadir⁴.

Yuridik fanlar doktori Q.Abdurasulova jinoyatchilik bo'yicha quyidagi ta'riflarni keltirgan⁵:

- jinoyatchilik g'oyat murakkab ijtimoiy-huquqiy hodisa bo'lib, muayyan vaqt mobaynida sodir etilgan barcha turdagi jinoyatlarning yig'indisidan iborat;

- jinoyatchilik ma'lum bir davlatda (mintaqada) muayyan bir davr mobaynida sodir etilgan barcha jinoyatlarning yig'indisi, tarixan o'zgaruvchan ijtimoiy va jinoyat huquqiy hodisadir;

- jinoyatchilik-ijtimoiy hodisadir. Chunki uning subyektlari bo'lgan shaxslar-jamiyatning a'zolari hisoblanadi. Jinoyatchilikni ijtimoiy hodisa ekanligi uning asosida ijtimoiy-iqtisodiy qonunlar yotishiga, ishlab chiqarish munosabatlari va ishlab chiqaruvchi kuchlarning xususiyatiga asoslanishida namoyon bo'ladi. Jinoyatchilikni ijtimoiy xususiyatga ega bo'lgan sabab va shart-sharoitlar vujudga keltiradi;

- jinoyatchilik bir qancha jinoyatlarning statistik yig'indisi bo'lmay, balki ijtimoiy-huquqiy hodisa hisoblanadi.

Shuningdek, jinoyatchilik jinoyatlarning yaxlit yig'indisi, tizimidir. U ma'lum tizimga oid xususiyatlar, ya'ni yaxlit jinoyatchilikka kiruvchi jinoyatlarning barqaror, o'zaro aloqadorligi va boshqa tashqi ijtimoiy hodisalar bilan bog'liqdir. Uning elementlari bo'lgan alohida turdagi jinoyatlar va ularning guruhlari bir-biri bilan muayyan statistik o'lchamlarda o'zaro aloqador va o'zaro harakatda bo'ladi. Voyaga yetmaganlar tomonidan sodir etilgan barcha turdagi jinoyatlar ham mazkur asosiy tizimning tarkibiga

kiradi. Avvalo voyaga yetmagan shaxs tushunchasi va asosiy mazmuniga to'xtalib o'tsak, **"Voyaga yetmagan"** tushunchasi bo'yicha, 1989-yil BMTning Bosh Assambleyasi tomonidan qabul qilingan *"Bolalar huquqlari to'g'risida"*gi Konvensiyada o'n sakkiz yoshga to'lmagan shaxslar voyaga yetmagan deb e'tirof etilgan⁶. Shu o'rinda voyaga yetmaganlarni ikki toifaga 13 yoshdan 16 yoshgacha va 16 yoshdan 18 yoshgacha bo'lganlarga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiqdir. M.D.Lisov, V.S.Volkov va B.V.Sidirov kabi olimlar olib borgan izlanishlarga ko'ra, voyaga yetmaganlar o'rtasida sodir qilinayotgan jinoyatchilikning asosiy qismini 16 yoshdan 18 yoshgacha bo'lganlar, ozchilik qismini esa 14 yoshdan 16 yoshgacha bo'lgan yoshlar sodir qilishar ekan⁷.

O'zbekiston Respublikasida ham voyaga yetmaganlar deganda 18 yoshga to'lmagan shaxslar tushuniladi. Yuqorida qayd etilgan Konvensiya va O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi voyaga yetmaganlarni jinoiy javobgarlikka tortishning minimal muddatini belgilaydi. Lekin qator davlatlarda bu yosh chegarasi belgilanganidan ham kam bo'lishi mumkin. Masalan, Irlandiya jinoyat qonunchiligida jinoiy javobgarlik 7 yosh, Yaponiyada 13 yosh, Niderlandiyada 12 yosh qilib belgilangan. 1994-yilda qabul qilingan amaldagi Jinoyat kodeksimiz Maxsus qismining 163 ta normasi voyaga yetmaganlar jinoyatchiliga bag'ishlangan.

Jinoyat kodeksi 17-modasi, 5-qismiga muvofiq o'n sakkiz yoshga to'lgunga qadar jinoyat sodir etgan shaxslar umumiy qoidalarga asosan va Jinoyat kodeksining oltinchi bo'limida (Voyaga yetmaganlar javobgarligining xususiyatlari 15-16 bob 81-90 moddalar) nazarda tutilgan xususiyatlar hisobga olingan xolda javobgarlikka tortilishi qayd etilgan.

Shu o'rinda ta'kidlash joizki, Jinoyat Kodeksi bo'yicha javobgarlikka tortish yoshiga etgan shaxsgina jinoyatning subyektini deb hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasining jinoyat qonunida birinchi marta jinoiy javobgarlikka tortishiga asos bo'lishi uchun yoshning to'rt darajasi belgilangan.

Jumladan, Jinoyat kodeksining 17-moddasi 1-qismiga ko'ra jinoyat qilgunga qadar 16 yoshga to'lgan shaxs javobgarlikka tortilishi qayd etilgan.

Jinoyat kodeksi 17-moddasi 2-qismiga ko'ra «13 yoshga to'lgan shaxslar javobgarlikni og'irlashtiradigan holatlarda qasddan odam o'ldirganlik (97- modda 2-qismi) uchungina javobgarlikka tortiladi. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi 97-moddasining 2-qismida belgilangan subyekt yoshi eng past yosh bo'lib, Jinoyat kodeksidagi yagona norma hisoblanadi.

Jinoyat kodeksi 17- moddasi 3-qismiga ko'ra jinoyat sodir etgunga qadar 14 yoshga to'lgan shaxslar quyidagi jinoyatlarni sodir etganlik uchun javobgarbo'ladilar: qasddan odam o'ldirish (97); qasddan badanga og'ir shikast yetkazish (104-m); qasddan badanga o'rtacha og'ir shikast yetkazish (105-m); kuchli ruhiy hayajonlanish holatida qasddan badanga og'ir yoki o'rtacha og'ir shikast yetkazish (106-m); nomusga tegish (118-m); jinsiy ehtiyojni zo'rlik ishlatib g'ayritabiiy usulda qondirish (119-m); odam o'g'irlash

(137-m); bosqinchilik (164-m); tovlamachilik (165-m); talonchilik (166-m); o`g`rilik (169-m); mulkni qasddannobud qilish yoki unga zarar etkazish (173-m, 2-3q); ozodlikdan maxrum qilish jazosini ijro etish muassasalarining ishini izdan chiqaruvchi harakatlar (220-m); ozodlikdan maxrum qilish joylaridan qochish (222-m); o`qotarqurol, o`q-dorilar, portlovchi moddalar yoki portlatish qurilmalarini qonunga xilof ravishda egallash (247-m); radioaktiv materiallarni qonunga xilof ravishda egallash (252-m); temir yo`l, dengiz, daryo, havo transporti vositasi yoki aloqa yo`llarini yaroqsiz holatga keltirish (263-m); transport vositasini olib qochish (267-m); giyohvandlik vositalari yoki psixotrop moddalarni qonunga xilof ravishda egallash (271-m); og`irlashtiruvchi holatlarda bezorilik (277-m 2 va 3-q) jinoyatlari kiradi.

Jinoyat kodeksi 17-moddasi 4-qismida quyidagi jinoyatlar uchun javobgarlik yoshi 18 yosh deb belgilangan: voyaga yetmagan yoki mehnatga layoqatsiz shaxslarni moddiy ta`minlashdan bo`yin tovlash (122-m); ota-onani moddiy ta`minlashdan bo`yin tovlash (123-m); voyaga yetmagan shaxsni g`ayriijtimoiy xatti-harakatlarga jalb qilish (127-m); fuqarolarning murojaatlari to`g`risidagi qonun hujjatlarini buzish (144-m); saylov yoki referendum tashkil qilish, ularni o`tkazish to`g`risidagi qonun hujjatlarini buzish (146-m); ekologiya xavfsizligiga oid normalar va talablarni buzish (193-m); atrof tabiiy muhitning ifloslanganligi to`g`risidagi ma`lumotlarni qasddan yashirish yoki buzib ko`rsatish (194-m); atrof tabiiy muhitning ifloslanishi oqibatlarini bartarafqilish choralarini kurmaslik (195-m); hokimiyat yoki mansab vakolatini suiste`mol qilish (205-m); hokimiyat yoki mansab vakolati doirasidan chetga chiqish (206-m); mansabga sovuqqonlik bilanq arash (207-m); hokimiyat harakatsizligi (208); mansab soxtakorligi (209-m); pora olish (210-m); harbiy yoki muqobil xizmatdan bo`yin tovlash (225-m); ma`muriy nazorat qoidalarini buzish (226); aybsiz kishini javobgarlikka tortish (230-m); adolatsiz hukm, hal qiluv qarori, ajrim yoki qaror chiqarish (231-m); sud qarorini bajarmaslik (232-m); qonunga xilof ravishda ushlab turish yoki xibsga olish (234-m) ko`rsatuv berishga majbur qilish (235-m) hamda “harbiy xizmatni o`tash tartibiga qarshi jinoyatlar” bo`limida (279-302-m) qayd etilgan jinoyatlarni keltirish mumkin.

Mamlakatimizda jinoiy javobgarlik subyekt yoshiga yetmagan, lekin jinoyatsodir etishda aybdor deb topilgan voyaga yetmagan shaxslar jinoiy javobgarlikka tortilmaydi. Balki ichki ishlar idoralari voyaga yetmaganlar orasida huquqbuzarliklarni oldini olish nozirlari tomonidan tarbiyaviy (profilaktika) tadbirlar amalga oshiriladi.

Shuni alohida takidlash joizki, voyaga yetmaganlar jinoyatchiligi keng qamrovli tushunchalardan biri hisoblanib, u salbiy ijtimoiy-huquqiy hodisadir. Jamiyat hayotida o`rin tutib kelayotgan ayrim muammolar voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining dinamikasiga ta`sir o`tkazadi.

Ana shunday holatlarning oldini olish borasida mamlakatimizda birqancha chora-tadbirlar amalga oshirib kelinmoqda. Prezidentimiz I.A.Karimov “Oilada, maktabda, mehnat jamoasida, mahallada olib borilgan axloqiy tarbiya jamoatchilik fikrining kuchi,

ommaviy axborot vositalari, diin vakillarining obro`-e`tibori hamma hammasi odamlarimizda qonun buzilishi bilan bog`liq har qanday xatti- harakatlarga nisbatan barqaror qarshilikni shakllantirishga qaratilmog`i lozim”⁹ ekanligini bildirgan.

Ta`kidlash joizki, voyaga yetmaganlar jinoyatchiligi davlat xavfsizligiga ta`sir ko`rsatuvchi omillardan biri hisoblanadi.

Voyaga yetmaganlarning jinoyat ishlarini o`rganish shundan dalolat beradiki, ular asosan o`g`irlik, talonchilik, bosqinchilik, bezorilik kabi qilmishlarni sodir etadi¹⁰. Tadqiqotchi A.Fayzullaevning fikriga ko`ra, jinoyatchilikning ijtimoiy xavfsizlikka ta`sirini ko`rsatuvchi indikatorlar sifatida bosqinchilik (JK 164-modda), tovlamachilik (JK 165-modda), talonchilik (JK 166-modda), o`zlashtirish yoki rastrata yo`li bilan talon-taroj qilish (JK 167-modda), firibgarlik (JK 168-modda), o`g`irlik (JK 169-modda), aldash yoki ishonchni suiste`mol qilish yo`li bilan mulkiy zarar yetkazish (JK 170- modda), mulkni qasddan nobud qilish yoki unga zarar yetkazish (JK173-modda), haridor yoki buyurtmachilarni aldash(JK 187-modda) jinoyatlarini ko`rsatish mumkin.

Mavjud ma`lumotlarga ko`ra, bugungi kunda respublikamizda 14 mln. 692 ming 500 nafar voyaga yetmagan mavjud bo`lib, mamlakatimizda har mingta voyaga yetmagandan bittasi jinoyat sodir etayotganligini ko`rish mumkin. Ya`ni, umumiy voyaga yetmaganlarning o`rtacha miqdori 32 foizi jinoyat subyekt yoshidagi voyaga yetmaganlarni tashkil qilib, hisobotlarda jinoyatlarda ishtirok etayotgan voyaga yetmaganlarning o`rtacha miqdori 3.5 mingtani tashkil etadi. Agar voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining oldini olish ishlari kelgusida bugungi kundagidek olib borilmasa, davlat xavfsizligiga ta`sir etuvchi omillar qatorida voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining o`rni ham ko`tarilib ketishi mumkin.

Yuqorida qayd etilganlardan kelib chiqib xulosa qilish mumkinki, voyaga yetmaganlar jinoyatchiligi davlat xavfsizligiga ta`sir etuvchi omillardan biri hisoblanadi. Uning ta`sir doirasi shaxs va jamiyat xavfsizligiga taxdidi orqali yuzaga keladi. Voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining oldini olish mamlakatni kelgusida iqtisodiy rivojlanishi, siyosiy barqarorligi, va xalqimizning farovon turmushi uchun zamin yaratadi. Mamlakat kelajagi tushunchalari yosh avlod bilan ajralmas darajada bog`langan, o`smirlarning nechog`li barkamol bo`lib voyaga yetishi hamda davlat manfaatlarini himoya qila olishi xavfsizlikni barqaror va uzoq vaqt bardavom bo`lishi uchun sharoit yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1.O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi: O‘n ikkinchi chaqiriq O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kegashining o‘n birinchi sessiyasida 1992 yil 8 dekabrda qabul qilingan. - T.: «O‘zbekiston», 2003, 40 b.

2.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. Huquqiy tarbiyani yaxshilash, aholining huquqiy madaniyati darajasini yuksaltirish, huquqshunos kadrlarni tayyorlash tizimini takomillastirish, jamoatchilik fikrini o‘rganish ishini yaxshilash haqida //Xalq

soʻzi. 26 iyun.

3.Oʻzbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi. T.: «Adolat», 2004, 621 b.

4.Oliy Majlis 29 avgust 1997 yil Qarori. Jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish milliy dasturi. //Xalq soʻzi. 1997 yil, 4 noyabr